

УДК 159.99

DOI 10.32755/sjeducation.2020.01.007

Борець Ю. В.,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0002-7501-8606

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Висвітлені в статті питання присвячені проблемі формування екологічної свідомості, адже сучасний період розвитку людського суспільства характеризується бурхливим науково-технічним прогресом, а це означає, що зростають і масштаби втручання суспільства в природні процеси. У контексті вивчення проблеми особлива увага сконцентрована на екологічне виховання, відносини в системі «суспільство-природа», запобігання глобальній екологічній катастрофі, вирішення екологічної кризи.

***Ключові слова:** свідомість, екологічна свідомість, антропоцентрична екологічна свідомість, екоцентричний тип екологічної свідомості, експліцитність, імпліцитність, суб'єктна установка.*

Постановка проблеми. Проблема екологічної свідомості завжди вважалася важливою і практично значущою в психології. Нині інтерес до неї посилюється. Обумовлено це низкою обставин практичного і теоретичного характеру. По-перше, інтерес до виявлення сутності екологічної свідомості, визначення тенденцій його розвитку зріс у зв'язку – з розумінням того, що вирішення глобальної екологічної проблеми, яка існує в сучасному світі, неможливо без якісної зміни екологічної свідомості людей. По-друге, світова спільнота, окрема людина все частіше вказують на наявність своєї стурбованості, підвищеної тривожності за екологічний стан світу в цілому, регіону проживання зокрема. Вони потребують чітких концепцій, що пояснюють їм взаємини суспільства і природи як сьогодні, так і в найближчому майбутньому. По-третє, освітні та виховні установи потребують методології організації та проведення екологічної освіти і виховання населення. В ній повинні бути описані всі об'єктивні і суб'єктивні основи організації такої освіти та виховання, міститися конкретні рекомендації їх реалізації. По-четверте, в сучасній екологічній психології проблема екологічної свідомості розроблена недостатньою мірою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виокремлення не виділених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. В дослідженнях С. Д. Дерябо, О. В. Рудоміно-Дусятської, В. О. Скребця, Ю. М. Швалба, В. А. Ясвіна у сфері екологічної психології розглядаються проблеми еволюції людської свідомості, її сутності, властивостей, виявів та психологічної діагностики. Серед інших літературних джерел одним з найбільш цінних та актуальних для нашого дослідження є книга відомого російського екопсихолога В. А. Ясвіна «Історія і психологія формування екологічної культури». Вона присвячена деяким аспектам екопсихології та формуванню екологічної культури. Збагнути негативні наслідки втручання в природні явища і процеси та відчуті їх у площині особистісно-значущих цінностей дає можливість монографія вітчизняного науковця В. О. Скребця «Екологічна психологія в умовах екологічної катастрофи», де досліджуються теоретичні, методологічні та практичні аспекти екологічної психології на прикладі адаптації потерпілого від аварії на ЧАЕС [1, с. 29–34].

Формулювання цілей статті. Метою цього дослідження є теоретичне обґрунтування проблеми екологічної свідомості як розуміння цілісного співіснування з екосистемою.

Згідно з поставленою метою було визначено основні **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз феномена екологічної свідомості, структури, видів та форм її вияву.
2. Вивчити основні проблеми екологічного виховання, відносин у системі «суспільство-природа».

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Дослідження суспільної думки вказують на зростання стурбованості проблемами навколишнього середовища. Разом з тим у публікаціях зазначається відсутність у людини екологічно орієнтованих форм поведінки і навіть, навпаки, прагнення до активного нищення природного середовища [2, с. 128–135].

Усвідомлення людством перспектив свого розвитку за умов збереження сучасних форм природокористування стимулює розробку інших моделей взаємодії цивілізації з навколишнім середовищем. На сторінках академічних видань формулюються не

тільки проєкологічні цінності, які виступають як альтернатива цінностям технологічної цивілізації, а перш за все, як умова збереження людства в цілому. Але проблема в тому, що запровадження нової системи цінностей у структурі суспільної свідомості відбувається повільно.

Матеріалізація проєкологічної орієнтації можлива лише за умови готовності переважної більшості населення наслідувати інші парадигми суспільного розвитку. Крім того, в основі проголошення необхідності природоохоронних заходів можуть лежати різні ціннісні орієнтації. З одного боку – природне середовище як ресурс для розвитку промисловості та економіки виступає як вторинне щодо соціокультурного розвитку суспільства. В такому випадку охорона природи є аналогічною раціональному природокористуванню і необхідна, оскільки забезпечує розвиток людського суспільства. З іншого боку, можливе розуміння природного середовища незалежно від його включення в соціокультурну реальність. У цьому випадку термін «охорона навколишнього середовища» набуває значення самоцінності.

Тому центральними завданнями екологічної психології є вивчення екологічної свідомості людини, її ставлення до навколишнього середовища, мотивів проєкологічної поведінки.

Дослідження у сфері екологічної психології Ф. Зімбардо, М. Ляйпе, С. Д. Дерябо, В. А. Ясвіна, О. В. Рудоміно-Дусятської показують, що ставлення до природного середовища неоднозначні. У зв'язку з цим виникає необхідність цілеспрямованого виховного і навчального впливу на структури масової свідомості з метою формування як екологічних цінностей, так і відповідних форм поведінки. Разом з тим проблема екологічного навчання несе в собі суперечності. Виконання соціальної ролі може не відповідати цінностям людини. Можна бути справжнім «другом природи» в душі, але, підкоряючись логіці виробничого процесу, наносити екологічні збитки.

Засвоєння соціальних ролей, які мають включати індивіда у виробничий процес, є фактором відтворення раціоналістичних екологічних цінностей.

Структура екологічної свідомості в людей з гуманітарною і технічною освітою має певні відмінності. У досліджуваних з

гуманітарною освітою сприйняття природи розташовується по осі «безпосередня взаємодія з природним середовищем – сприйняття природи як елемента екосистеми». В осіб з технічною освітою образи природи опосередковуються більш значною мірою. Вона сприймається або через матеріально-побутові форми життєдіяльності людини, або через взаємодію зі світом мистецтва [3, с. 213–227].

Леонтьєв О. М. у своїй праці «Образ світу» досліджує процес сприйняття людиною навколишнього світу. Основна ідея вченого зводиться до того, що проблема сприйняття в психології повинна ставитися як проблема побудови у свідомості індивіда багатомірного образу світу, образу реальності. Психологія образу (сприйняття) – це конкретно – наукове знання про те, як у процесі своєї діяльності люди будують образ світу – світу, в якому вони живуть, діють, який вони самі переробляють і частково створюють; це знання також про те, як функціонує образ світу, опосередковує їхню діяльність в об'єктивно реальному світі [4, с. 81–91].

Незважаючи на те, що психологія і психофізіологія сприйняття характеризується найчисленнішими дослідженнями та публікаціями, але не існує переконливої теорії сприйняття, яка б охоплювала процес накопичення знань про навколишній світ.

Не можна обійтися, звичайно, в процесі сприйняття без аналітичного вивчення, виділення тих чи інших процесів і окремих перцептивних явищ. Але образ світу в людини – це перехід за межі безпосередньої чуттєвої картинки. Чуттєвість, чуттєві модальності, на думку О.М. Леонтьєва, стають більш «байдужими». Так, образ світу сліпоглухої людини не відрізняється від світу нормальної людини, а «створений з іншого будівельного матеріалу, з матеріалу інших модальностей, зітканий з іншої чуттєвої тканини».

Отже, включеність живих істот, системи процесів їхніх органів, їхнього мозку в предметний, предметно-дискретний світ приводить до того, що система цих процесів наділяється змістом, відмінним від їхнього власного змісту, змістом, який належить самому предметному світу [4, с. 81–91].

Панов В. І. проводить паралель між соціологічним і психологічним підходом у дослідженні феномена екологічної свідомості.

В соціології екологічна свідомість розглядається як властивість певної спільності людей, яка вже сформувалася в силу якихось причин. Для психології ж екологічна свідомість є динамічним і еволюційним явищем. Тому як об'єкт психології екологічна свідомість може бути предметом діагностики її наявності або відсутності і навіть предметом цілеспрямованого формування [5, с. 35–42].

На думку вченого, визначення екологічної свідомості як поняття і як предмета дослідження обумовлює розробку її типології, особливостей формування в різних суб'єктів (спільнот, індивідів), методів її діагностики, корекції та формування. Екосвідомість як предмет теорії, експерименту і практики в дослідженні В. І. Панова реалізується в гносеологічній та онтологічній парадигмах. Згідно з гносеологічним підходом екологічна свідомість є атрибутом (властивістю) людини як компонента логічних відносин «людина – світ природи». Тобто людина як суб'єкт гносеологічного типу є носієм психологічного феномена екологічної свідомості, де відносини «суб'єкт – об'єкт» конкретизується у вигляді відносин «свідомість людини – світ природи». Але «свідомість людини» означає ставлення до природи з боку суспільства і з боку індивіда, а також активність людини щодо природи.

Онтологічний підхід до психології екологічної свідомості включає такі положення:

1. Екологічна свідомість розглядається як особлива форма буття, яка є вищою формою розвитку психіки і набуває реальності свого існування у взаємодії людини з природою, де система «людина – природа (довкілля)» виступає як цілісний, спільний суб'єкт, прикладом якого може бути система «мати – дитина», «сім'я», «команда», «психотренінгові група», «етнос», «людство в цілому», у випадку ноосфери – система «людина – планета». В основі такого єднання лежать загальноприродні принципи розвитку, природа буття людини.

2. Психіка як явище розглядається в трьох видах психічної реальності: як психічний процес, як психічний стан і як риси особистості, в цьому випадку – як відомість.

Таким чином, онтологічна особливість розвитку свідомості полягає в інтеграції процесів сприйняття, переживань і поведінки в психічні стани, які перетворюються у структурні компонен-

ти свідомості. Це основа формування будь-якої свідомості, включаючи екологічну.

До найбільш ґрунтовних досліджень екологічної свідомості належать праці латвійських учених С. Д. Дерябо і В. А. Ясвіна (1995–2001). Предмет психології екологічної свідомості складав розробку методів її діагностики, корекції і тренінгу. Природа визначалася як система живих і неживих елементів біосфери.

Структура екологічної свідомості визначається як сукупність:

- уявлень (як індивідуальних, так і групових) про взаємозв'язки в системі «людина – природа» і в самій природі;
- суб'єктивного (особистісного) ставлення людини до світу природи;
- відповідних стратегій і технологій взаємодії людини зі світом природи;
- життєвих цінностей етичного плану, які диктують необхідність екологічно орієнтованих цінностей.

Саме суб'єктивне або особистісне ставлення людини до світу природи посідає центральне місце в запропонованій авторами структурі.

Дерябо С. Д. розглядає відносини як суб'єктивно забарвлене відображення особистістю взаємозв'язків своїх потреб з об'єктами та явищами навколишнього світу, яке й обумовлює поведінку цієї особистості [6, с. 4–18].

Іншими словами, суб'єктивне ставлення – це суб'єктивне відображення особистістю об'єктів довкілля, в яких містяться потреби людини.

У суб'єктному сприйнятті виділяються три аспекти: гносеологічний, установочний, функціональний.

Аналізуючи гносеологічний аспект, розглядають, чи є щось у світі для людини, яка сприймає суб'єктом відповідно до її власної системи уявлень.

Під час аналізу установочного аспекту розглядають, чи сформована у людини стосовно якогось явища чи об'єкта суб'єктна установка.

Аналіз функціонального аспекту передбачає виявлення рефлексії у сприймаючого тих суб'єктивних функцій, які виконують певні явища чи об'єкти. Дерябо С. Д. і Ясвін В. А. визначили

різні рівні розвитку екологічної свідомості і відповідні їм типи еко-свідомості, а саме, антропоцентричний тип свідомості, який обумовлює споживацьке ставлення до природи, і – як його альтернативу – екоцентричний тип свідомості, який спонукає людину до екологічно орієнтованого ставлення до природи.

Складність проблеми формування екоцентричного типу екологічної свідомості вчені вбачають саме в тому, що людина повинна змінити свої погляди, переконання, світогляд. А для цього необхідні значні зусилля.

Дослідження О. В. Рудоміно-Дусятською проблеми суб'єктивної активності людини в довіллі засвідчують, що формування світоглядних уявлень екоцентричного змісту молодих людей відбувається в процесі їх розвитку як суб'єктів [7, с. 32–34]. Тільки в цьому процесі послідовно втілюються всі людські способи співвідношення із буттям – практичний, пізнавальний, етичний та естетичний.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Теоретичний аналіз проблем екологічної свідомості та здорового способу життя дозволяє зробити висновок про те, що екологічна свідомість має соціокультурний характер, формується в процесі філогенезу і закріплюється в культурно-історичному досвіді людства та засвоюється індивідуально кожною людиною в процесі онтогенезу. Індивідуальна екологічна свідомість доповнюється суб'єктивною практикою екологічної взаємодії конкретної людини, відображаючи те середовище, реальне оточення, в якому живе індивід.

Тому навчально-виховний процес необхідно будувати з урахуванням внутрішніх передумов формування екологічної свідомості у вигляді реальної життєдіяльності людини в довіллі. Проблеми довілля слід пов'язувати з внутрішнім світом, екологічною свідомістю людини і здоровим способом життя.

Список використаних джерел

1. Скребець В. О. Психологічні наслідки Чорнобильської аварії: дослідження проблеми деформації екологічної свідомості населення. *Проблеми освіти*. 1996. Вип. № 4. С. 29–34.

2. Конопкин О. Общая способность к саморегуляции как фактор субъективного развития. *Вопросы психологии*. 2004. Вип. № 2. С. 128–135.

3. Швалб Ю. М. Дослідження особистісних детермінантів способу життя. *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія*: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2016. Т. 7. Вип. 42. С. 213–227.

4. Гончаренко Ю. В. Способи організації життєвого простору особистості в умовах невизначеності. *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія*: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2017. Т. 7. Вип. 44. С. 81–91.

5. Панов В. И. Состояние и проблемы экологической психологии. *Психологическая наука и образование*. 1998. Вып. № 1. С. 35–42.

6. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Методологические проблемы становления и развития экологической психологии. *Психологический журнал*. 1996. Вып. № 6. С. 4–18.

7. Рудоміно-Дусятська О. В. Екологічна психологія: навч. посібник. Київ, 2001. С. 324.

BoretsYu.

MODERN APPROACHES TO THE PROBLEM OF FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS

The purpose of the article. *Theoretical substantiation of the problem of ecological consciousness as an understanding of integral coexistence with the ecosystem and study of the formation of ecological consciousness of children living in different ecological conditions.*

Methodology. *The basis of this study is a theoretical analysis, synthesis, generalization, systematization of available scientific literature on the subject.*

Results. *Theoretical analysis of the problems of ecological consciousness and healthy lifestyle allows us to conclude that ecological consciousness has a socio-cultural nature, is formed in the process of phylogeny and is enshrined in the cultural and historical experience of mankind and assimilated individually by each person in the process of ontogenesis. Individual ecological consciousness is complemented by the subjective practice of ecological interaction of a particular person, reflecting the environment, the real environment in which the individual lives. The ontological feature of the development of consciousness is the integration of the processes of perception, experience and behavior into mental states, which are transformed into structural components of consciousness. This is the basis for the formation of any consciousness, including environmental.*

Practical implications. *The allocation of modern approaches to the problem of forming environmental consciousness is necessary to preserve what is left of wildlife and create a person who will preserve both mental and physical, and hence social health and the environment.*

Therefore, the educational process must be built taking into account the internal preconditions for the formation of ecological consciousness in the form of real human life in the environment. Environmental issues should be linked to the inner world, environmental awareness and a healthy lifestyle.

Value (originality). *Theoretical substantiation of the problem of ecological consciousness in order to prevent negative human interference in the laws of nature, which is a consequence of global catastrophes and cataclysms.*

Key words: *consciousness, ecological consciousness, anthropocentric ecological consciousness, ecocentric type of ecological consciousness, explicitness, implicitness, subjective attitude.*

References

1. Skrebets, V. O. (1996), Psychological consequences of the Chernobyl accident: a study of the problem of deformation of the ecological consciousness of the population. *Problems of education*. Kyiv.

2. Konopkin, O. A. (2004), General ability to self-regulation as a factor of subjective development. *Questions of psychology*. Kyiv.

3. Schwalb, Yu. M. (2016), Research of personal determinants of a way of life. Current problems of psychology. *Environmental psychology*. Collection of scientific works of the Institute of Psychology. GS Kostyuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kyiv.

4. Goncharenko, Yu. V. (2017), Ways of organizing the living space of the individual in conditions of uncertainty. *Current problems of psychology*. *Environmental psychology*. Collection of scientific works of the Institute of Psychology. GS Kostyuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kyiv.

5. Panov, V. I. State and problems of environmental psychologists. *Psychological science and education*. Moscow.

6. Deryabo, S. D. and Yasvin, V. A. (1996), Methodological problems of formation and development of ecological psychology. *Psychological Journal*. Moscow.

7. Rudomino-Dusyatska, O. V. (2001), *Environmental Psychology: a Textbook*. Kyiv.